

ТАЖИК ТИЛИНДЕГИ ТУУГАНЧЫЛЫККА БАЙЛАНЫШТУУ АЙРЫМ ТҮРК СӨЗДӨРҮ

Макала тажик тилдеги тууганчылыкка байланыштуу түрк сөздөрүнүн таралыш ареалынын ачып берүүгө арналат.

Статья посвящена раскрытию ареалов родственных терминов тюркского происхождения в таджикском языке.

The article is devoted to revealing of areas related terms Turkic origin in the Tajic language

Тарыхый маалыматтарга караганда 17-кылымдан баштап эле Жергеталдык, Каратегиндик кыргыздар тажик тилинин түштүк говорунда сүйлөгөн элдер менен аралаш жашап, саясий-экономикалык, маданий байланышта болушкан. Ал эми Мургабдык кыргыздар да Памир тилинде сүйлөгөн элдер менен тыкыс карым-катышта болушса, Тажикистандын Хожент областы түндүк тарабынан Кыргызстандын Лейлек, Баткен райондору менен байланышат.

Мындай байланыштардын негизинде түрк сөздөрүнүн тажик тилинде өтүп, же тескерисинче, тажик тилинен түрк тилдерине оошкон сөздөр аз эмес. Бири-биринен тилдик кабыл алуулар лексиканын бардык тармагы боюнча анчалык көп болбосо да байкалат. Алардын бири тууганчылыкка байланыштуу лексика.

Иран тилдериндеги тууганчылыкка байланыштуу лексиканын көпчүлүгү (айрыкча тажик тилинин түштүк говорлорунда) түрк тилдери менен бирдей.

Мисалы, апа байыркы түрк жазма эстеликтерде апа, эчү апа түрүндө кезигет. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө апа-эне, чагатай тилинде апа-эже деген мааниде. Азыркы түрк тилдеринде: апа-эже; каз. апа-эже, эне; к. калп. апа-эже, үлкөн апа, эже; апа-эжеке; кырг. апа-эне, эже же көбүнчө апче-эжеке; тат. апа, апай-эже; түркм. апа-эже; өзб. опа-эже, эне; тува тилинде гана угба-эже деп, башка сөз менен берилет.

Ал эми тажик адабий тилинде жана анын түштүк говорлорунда апа формасында эже маанисинде келсе, улгайган аял, же өзүнөн улуу кызга кайрылганда да колдонулат. Бирок бул сөз жергеталдык кыргыздарда учурабай, ал жерде жашаган тажиктердин тилинде активдүү колдонулат. Мисалы, апой угай-өгөй эже, апа камтар сабр кунед – эже бир азга сабыр этиңиз. Демек, бул сөз тажик тилине чагатай тили аркылуу өтүшү мүмкүн.

Ача бул сөз байыркы түрк жазма эстеликтерде ача, эче, эчи, эчү формасында кезигет. Ача сөзү байыркы Енисей эстеликтеринде баш ачаларым деп, жалпы тууган деген мааниде кезиксе, ошол эле эстеликте эчи-ага . Ал эми Култегинге арналган эстеликте эчү (КТБ, 28) формасында ата-баба, тек, тууган деген мааниде, Кашгаринин сөздүгүндө эче-эже маанисинде кезигет. Ача деген лексиканын таралышы азыркы түрк тилдеринде төмөнкүдөй: тув. ача-ата, ачай-ата; өзб. ача-эне маанисинде, алтай тилинде адыңкы кууш үндүү менен ачы түрүндө атасынын иниси же агасынын кыздары, эркек балдары, неберелери б. а. атасынын инисинен тараган жакты туугандарын билдирүү үчүн колдонулат. Хакас тилинде ачы-атасы тараптан тараган кичүү туугандарын билдирет.

Ача сөзүнүн эже, эжеке деген мааниде келиши казак, кыргыз, түркмөн тилдерине мүнөздүү.

Классикалык тажик тилинде ачи – ага, агай маанисинде кездешет. Фарсы тилинин 1864-жылдагы Бомбей басмасында басылган Гиясс-суллулат – түшүндүрмө сөздүгүндө ачи-бародари калон – агай маанисинде жана өзүнөн улууларга кайрылуу иретинде колдонулса, азыркы тажик адабий

тилинде жана анын говорлорунда ача-ача түрүндө мурунку ага-агай маанисин жоготуп, эне, апа деген түшүнүктү берип калган.

Бул сөз Жергеталдык кыргыздардын говорунда ачэ-апа, эже өтмө мааниде кичинекей кызын эркелеткен учурда гана эне дегенди түшүндүрөт. Эча, ача сөзү Жергетал кыргыздарынын тилинде бир мезгилдерде эне деген мааниде колдонулса, кийинчерээк тажик тилине ооп, кайра тажик тилинен кыргыз тилине (обратный) өткөн сыяктуу сезилет. Тажик тилинин оозеки чыгармаларынан бир мисал:

Бактекмин, бактекмин,	Фохтакум, фохтакум
Таарынычтуу бактекмин.	Фохтаки нул тофтакум,
Энем мени өлтүрсө,	Очам маро кушта буд
Атам мага айтчу эле	Отам маро гуфтабуд.

Ага байыркы жазма эстеликтерде менен ака-ага маанисинде: бен тытсу акам арчук биле айтышып мен тытсу агам Арчук менен кеңешип , десе, азыркы түрк тилдеринде үнсүз тыбыштын өзгөрүүсү менен айырмаланат. Мисалы, азерб. гаг; кырг., тат., түркм., ага; башк., каз., к. калп., түркия; хак., як; апа алт., өзб., уйг., хак., ака чуваш тилинде эки үнсүздүк катар келген варианты акка болсо, тува тилинде акы болуп акыркы үндүү ичкергендиги байкалат.

Ага, ака сөзү семантикалык жактан түштүк батыш түрк тилдеринде туугандык даражасында анчалык кеңири колдонулбайт. Маселен, азыркы түркия, азербайжан тилдеринде ага-мырза, башчы маанисинде колдонулат.

Тажик тилинин классикалык адабияттарында көбүнчө ого түрүндө келип, биринчиден Мырза (господин) маанисинде колдонулса, экинчиден Улуу даражалуу кишилердин атына кошулуп айтылган.

Азыркы тажик адабият тилинде жана анын айрым говорлорунда да бул сөздүн мааниси кеңейген, биринчиден, туугандык даражаны билдирсе, экинчиден, элге кызмат өтөгөн улгайган, урматтуу кишилердин атына кошулуп айтылат. Мисалы, атактуу ырчы ака Шариф Жураев аткарат.

Түрк тилдеринде биринчиден, туугандыкты билдирсе, экинчиден, өзүнүн улуу эркектерге кайрылуу иретинде колдонулат. Демек, ага, ака сөзү тажик тилинин түштүк говорлоруна Жергеталдык кыргыздар аркылуу оошу мүмкүн.

Тай, тагай сөзү азыркы түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүндө фонетикалык ар кандай түзүлүштө учурайт да эне тараптан кошулуучу туугандарды билдирет. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө тагай-тайаке формасында кездешет. Бул лексема түрк тилдеринде төмөнкүдөй фонетикалык вариантта учурайт: алт.- таай; кырг.- тай; тув.-даай; хак.-тай; шор.-тай; як.-таай; огуз группасындагы түрк тилдеринде азерб., түркия-дайы; кырг.-тай, тага; өзб.-тога; уйг.-тага варианттары учурайт. Кыргыз тилинде тай жана тага деген эки сөз колдонулат да алар колдонуу даражасы боюнча бир-биринен айырмаланат. Тай өзүнчө гана көбүнчө татаал сөздөрдүн составында колдонулуп, эне тараптан кошулган туугандарын түшүндүрөт: тай эне, диал. тайке; тай ата-тата, тай эже-тайже, тай аке, таа жеңе (К. ОС 688). Тага деген сөз кыргыз тилинин түштүк диалектисинде жана Тяньшань говорунда тайке маанисинде. Каралып жаткан сөздүн формалары фонетикалык жактан түрдүү жагдайда өнүккөндүгүн көрөбүз. Бул сөздүн эң мурунку формасы Таг-тай (й). Кырг. тек: тегиң ким? –ай адамдарга кайрылуу формасын улаштырган мүчө. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө кийинки уйгур жазма эстеликтеринде да тагай- тайаке маанисинде колдонулуп, сөз ортосунда г тыбышы интервокалдык абалын сактаган деп жазат Л.А.Покровская. Ошондой эле кыргыз тилинин Жергетал говорунда таг түрүндө келип, эне жактан болгон бир туугандыкты билдирсе, эне тараптан кошулуучу туугандарын түшүндүрөт.

Ал эми тажик адабий тилинде -таяке, анын диалектеринде формасында сөз аягында -йи- жак мүчөсүнүн катышуусу менен таяке деген түшүнүктү берет да, фонетикалык жактан дал келет. Демек, тажик тилинин түштүк говорлоруна таг-. тагой түрүндө жергетал говору аркылуу оошу мүмкүн деп божомолдоого болот. Таж.- жийан, жээн сөзү байыркы түрк

жазма эстеликтерде түрдүүчө тыбыштык вариантта йеген, йегин, йегун түрүндө учурайт. Мааниси азыркы кыргыз тилиндегидей.

Азыркы түрк тилдеринде: алт.-дьеен; башк.-епен; каз.-епен; к.калп., тув., түркия, түркм., өзб., хакастарда бул сөздүн мааниси тарып, жээн-племянник деген бир гана түшүнүктү билдирет.

Азыркы тажик тилинин түштүк говорлорунда жийан түрүндө кыргыз тилинде жээн маанисинде колдонулса, тажик адабий тилинде бул сөздүн ордуна хохарзада- карындаштын баласы деген лексема колдонулат. Тажик тилинин байыркы жана орто кылымдагы жазма эстеликтеринде жийан сөзү учурабайт. Демек, кийинки байланыштын мезгилинде гана бул сөз тажик тилинин түштүк говорлоруна Каратегин кыргыздарынан өткөн болуу керек.

Таж. угай-өгөй. Байыркы түрк жазма эстеликтерде егей формасында өз баласы эмес, өз эне-атасы эмес деген мааниде жолугат. Мисалы, огей ака-егей ака; огей ата-егей ата; егей огул-өгөй уул (ДТС, 379).

Азыркы түрк тилдеринин кыпчак тобунда төмөнкүдөй тыбыштык вариантта колдонулат башк.-угей, каз.-огей, к.калп.-огей, кырг.-егей, тат.-уги, өзб.-угай, уйг.-егей болсо, түштүк-батыш тобундагы түрк тилдерде йуве, түркия-увей, түркм.-овей, түрүндө келсе, түндүк-чыгыш түрк тилдеринде интервокалдык абалды г тыбышынын түшүп калуусу менен жолугат. Мисалы, алт.-ой, хак.-оой.

Ал эми азыркы тажик адабий тилинде жана анын диалектеринде угай түрүндө биринчиден, духтари угай-өгөй кыз, модари угай-өгөй эне деген мааниде да колдонулса, экинчиден, додари угай-егей ини, додари угай-егей падар аку модар жудо- атабыз бир (аталаш) энебиз башка иним (ТРС 493) деген мааниде да колдонулат. Тажик тилинде өгөй сөзү менен катар модар жудо - энеси башка, падар жудо – атасы башка деген сөз да учурайт.

Таж. хотун, кадын. Байыркы түрк эстеликтерде катун, хатун формасында каныша, кандын аялы, урматтуу адамдын аялы мааниде колдонулат. Мисалы, Култегинге арналган эстеликте умай тег өгим катун

кутына иним күл тигин Эр ат булты – Умай Энедей каныша энемдин багына иним Күл тигин Эр атын (наамын) алды (КТМ 31).

Азыркы түрк тилдеринде: алт.-кадый, тув.-кадай, кат, башк., каз., к.калп., кырг.-катын, түрк.-кадин, азерб.- гадын.

Кээ бир түрк тилдеринде сөз башында х тыбышы менен келет: таж., түркм.-хатын, өзб.- хотин, уйг.-хотун, хак.-хат.,як.-хотун – аял, аялым деген мааниде. Хакас тилинде бул лексеманын семантикасында бир аз өзгөчүлүк байкалат. Мисалы, хат - хозяйка, аял деген түшүнүктү берсе, экинчи мааниси кайын эне деген мааниде.

Бул сөздүн байыркы эстеликтериндеги маанисин азыркы осмон түрк тилинде сакталып калгандыгын көрөбүз. Түрк. катын, хатун, кадин - айдай, айым, улуу даражалуу кишинин аялы. Бул сөз орто кылымдагы тажик акындарынын чыгармаларында хотун түрүндө биринчиден айдай, айым, бүбү маанисинде колдонулган. Мисалы, Хотун зани калони хона, кадбону, хонум – үйдүн эң улуу урматтуусу, байбиче, айдай, айым (ФЗТ т. 11, 497). болсо, өтмө мааниде хотуни араб – фатима, Мухаметтин кызы; хотуни инаб – жүзүмдүн суусу, хотуни ягмо – аптап дегенди түшүндүрөт.

Ал эми азыркы Памир тилинин Шугнан диалектисинде хотун көбүнчө бибихотун түрүндө урмат сыйга ээ, улгайган аялдардын атына кошулуп айтылат. Хотун сөзү азыркы тажик тилинде колдонулбайт. Демек, хотун орто кылымдагы тажик тилине Чагатай, өзбек тилдери аркылуу өтсө, Памир тилдерине уйгур жана памирлик кыргыздар аркылуу өтүшү мүмкүн.

Келин Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө келин түрүндө невеста, невестка деген мааниде колдонулат. Азыркы түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүндө учурайт. Түштүк-батыш түрк тилдеринде сөз башында жумшак үнсүз менен келет: азерб., гаг. ,түрк., түркм.: гелин; тат., башк.: килен; уйг.: келин, кенней; хак.: келин; чув.: кин; якут: еиниит, кийит варианты колдонулат.

Келин сөзү түрк тилдеринин бардыгында мааниси бирдей.

Тажик адабий тилинде жана анын говорлорунда келин, келун түрүндө жолугат. Маани жагынан түрк тилдериндегидей. Тажик тилинде келун сөзү менен катар арус деген лексема да учурайт. Тажик тилинин түштүк говорлоруна келин сөзү Жергеталдык кыргыздардан өткөн болуу керек. Анткени, тажик классикалык тилинде келин учурабайт.

Иазна, жезде сөзү негизинен кыпчак тобундагы тилдерде жана айрым түрк тилдеринде колдонулат. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө йезне формасында учурап, семантикасы азыркы кыргыз тилиндегидей. Бул лексема фонетикалык жактан сөздүн башка тыбышы боюнча айырмаланат: азерб.-езн. (йезне); башк.- езна; алт.-дьесте; каз., к. калп., кырг.-жезде; тат.-жизна, жизнь, жизни; тув.-честе; шор.-часта; чув.-есна.

Тажик адабий тилинде жана акын түштүк говорлорунда язна, (ТРС. 468) түрүндө учурап, биринчиден, өзүнүн тике маанисинде келсе, өтмө мааниде күйөө бала деген түшүнүктү берет. Тажик тилинин түндүк говорлорунда поччо түрүндө жезде деген мааниде колдонулат, йазна формасы учурабайт.

Кыргыз тилинин Жергетал говорунда жезде, йазна формасында колдонула берет. Демек, тыбыштык түзүлүшү да тажик тилиндеги йазна Жергетал говорундагыдай.

Таж. янга, жеңе. Байыркы жазма эстеликтерде йенге, жеңе түрүндө учурайт. Сөз башы дь, э (е), й тыбышы менен келүүсү: алт.-дьенге; азерб.-эңке, башк.-еңге, эңке; түрк.-еңце; өзб.-янга; уйг.-йеңге. Сөздүн башы Ж тыбышы менен келген тилдер: каз.-женге; к.калп.-женге, жеңе; тат.-жиңге. Сөз башы ч , с тыбыштары менен : тув.-чеңге; як.-саңас, ал эми хакас тилинде метатегага учурап ниге сөзү менен берилет.

Бул сөз түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүндө улуу келин, жеңе жана агасынын аялы деген түшүнүктү билдирет. Кыргыз тилинин Жергетал говорунда жеңенин жогорку маанисинен башка жаңы той түшкөн келинди күйөөсүнүн үйүнө узатып баруучу аял деген мааниде да айтылат.

Тажик адабий тилинде янга, йанга түрүндө келип, биринчиден агасынын аялын билдирсе, экинчи мааниси жаңы той түшкөн келинди күйөөсүнүн үйүнө узатып баруучу аял маанисинде колдонулат (ТРС 472).

Тажик тилинин түндүк жана түштүк говорлорунда агасынын аялы же таажеңеси да йанга деп аталат.

Бажа, божа азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүнө белгилүү лексема. Негизинен тыбыштык түзүлүшү жагынан экинчи муундагы үнсүз жана аяккы үндүүдөн айырмаланат. Кырг., тат., чув., түркм., уйг., шор., якут тилдеринде бажа, башк., каз., к.калп., өзб.-бажо. Жогоруда аталган тилдердин бардыгында бажа - эже-синдилердин күйөөлөрүн билдирет. Азерб., гач бажанак – бажа маанисинде грамматикалык - нак форманты менен келет. Ал тилинде сөздүн семантикасында бир аз өзгөчөлүк бар: баджа биринчиден эже – синдилердин күйөөлөрүн билдирсе, экинчи мааниси ага - ининин аялдары бир – бирине карата абысын деген түшүнүктө да колдонулат.

Тажик адабий тилинде жана Памир тилинин Шугнан диалектисин сөздүн биринчи муундагы а тыбышы эринчил о тыбышына туура келиши байкалат. Божа сөзү тажик тилинин Варзаб, Каратегин, Дарваз, Куляб говорлоруна да мүнөздүү. Ал эми афган тилинин Кабул диалектисинде бажа түрүндө келет. Демек, тажик адабий тилинде жана анын диалектилеринде бажа лексемасы кеңири колдонулат.

Адабияттар:

1. Таджикско-русский словарь. - М., 1954.
2. Древнетюркский словарь. - Л., 1969.
3. Гияссулугат. – Бомбей, 1964.
4. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып.5. - М., 1963.
5. Зарубин И.И. Шугнанские тексты и словарь. - М.-Л., 1960.
6. Оранский И. И. Таджикоязычные этнографические группы Гиссарской долины. - М., 1983.

